

УДК 94(476) "16/18"

Л.Я. КЛІМУЦЬ

ПУБЛІЧНЫЯ ЎРАЧЫСТАСЦІ РЭНЕСАНСУ І БАРОКА Ў СВЯТЛЕ САРМАЦКАЙ ІДЭАЛОГІІ

У артыкуле разглядаюцца публічныя праявы сармацкай ідэалогіі ў XVI – XVIII стст. Аўтар выкарыстоўвае прыклады з бытавога і грамадскага жыцця шляхты Рэчы Паспалітай і даследуе, як у прыватных цырымоніях адбіваўся сармацкі светапогляд шляхты. Жыццё прадстаўніка шляхецкага саслоўя ўтрымлівала цэлы шэраг падзей, адкрытых знешняму назіральніку. Найбольш яркія праявы сармацкіх ідэй назіраюцца ў эпоху барока, што пацвярджаецца выкарыстанымі дакументамі. Для Вялікага княства Літоўскага характэрныя асабліва пышныя цырымоніі. Гэта тлумачыцца тым, што магнаты ВКЛ імкнуліся падкрэсліць сваё асаблівае становішча і незалежнасць у адносінах да каралеўскага двара. Асаблівую ўвагу аўтар надае пахавальнаму рытуалу і прасочвае яго асноўныя рысы і сувязь з сармацкімі ідэямі. Падкрэсліваецца і значэнне ваенных трыумфаў, прызначаных акцэнтаваць ваенныя якасці шляхецкага саслоўя. Выказваецца ідэя аб тым, што публічныя цырымоніі былі таксама магчымай для шляхты падкрэсліць сваю ролю ў дзяржаве і незалежнасць ад караля. У артыкуле прасочваецца важнасць сармацкіх ідэй у фарміраванні палітычнай самасвядомасці шляхты Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай.

Сармацкая ідэалогія па сваёй сутнасці прадугледжвае публічнае яе існаванне і выкарыстанне. Ідэі высокага паходжання, своеасаблівы кодэкс паводзінаў і ўчынкаў шляхціца-сармата асаблівае значэнне і сэнс набываюць на фоне іншых слаёў грамадства. Адчуваць сябе шляхціцам-сарматам ці быць упэўненым у сваім "бездакорным" паходжанні – гэта важна для станаўлення шляхецкай самасвядомасці. Краевугольным каменем сарматызму было тое, што радавод шляхты ад сарматаў даваў ёй права на выключнае становішча ў грамадстве і права кіравання дзяржавай. Таму ў XVI – XVIII стст. у Рэчы Паспалітай у цэлым і ў ВКЛ у прыватнасці фактычна ўсё жыццё шляхціца, асабліва калі гэта быў прадстаўнік багатага і ўплывовага роду, было публічным, адкрытым вачам назіральнікаў. Увогуле, публічнасць і ў вялікай ступені тэатралізаванасць жыцця былі характэрны для вышэйшых слаёў грамадства эпохі феадалізму ва ўсіх краінах Еўропы.

На фоне сармацкай ідэалогіі жыццё вышэйшых слаёў набывае асаблівую пышнасць і ўрачыстасць. Аб'ектам тэатралізацыі і публічнай справай становіцца кожны момант жыцця чалавека, пачынаючы ад яго нараджэння і заканчваючы смерцю. Кожная падзея суправаджалася ўрачыстай імпрэзай, якая не проста дэманстравала раскошу і багацце сям'і, а мела дакладна вызначаную сімволіку і праграму.

Раскошаю і складанасцю вызначаліся афіцыйныя мерапрыемствы, так ці інакш звязаныя з каралеўскім дваром. У большасці краін Еўропы менавіта каралеўскія двары даюць найбагацейшы матэрыял для вывучэння ўрачыстых імпрэзаў. Рэч Паспалітая таксама дае многа прыкладаў такіх урачыстых імпрэзаў і святкаванняў. Аднак на тэрыторыях Рэчы Паспалітай, і асабліва гэта справядліва для тэрыторыі ВКЛ, падзеі, якія адбываліся пры дварах буйных магнатаў, па сваёй ідэйнай напоўненасці і па багацці правядзення і афармлення часцей за ўсё пераўзыходзілі каралеўскія. І гэта не проста было жаданнем пахваліцца сваім багаццем, як магло б падацца павярхоўнаму воку. Тут мы бачым істотнае для сармацкай ідэалогіі ўстанаўленне роўнасці ўсіх прадстаўнікоў шляхецкага

саслоўя, нягледзячы на рангі, у тым ліку і каралеўскае званне. Кароль – толькі першы сярод роўных, і кожны шляхціц мае права разлічваць на карону. Гэта ідэя надавала не толькі годнасць, але і права сапернічаць з любым іншым прадстаўніком шляхецкага саслоўя, у тым ліку і з каралём.

Падставаю для ўрачыстасцей пры двары князя Іераніма Фларыяна Радзівіла стаў сон аб тым, што ён выбраны каралём. Такая прычына найлепш характарызуе сармацкую накіраванасць мыслення шляхецкага грамадства таго часу. 20 красавіка 1749 г. ў час падарожжа варажбітка прадказала яму, што ён стане каралём Рэчы Паспалітай з дапамогай Масквы, але прабудзе ім нядоўга, бо Масква ж яго і дэтранізуе [1, с. 28]. З гэтага моманту ўсё жыццё князя было накіравана на сцвярджанне свайго будучага каралеўскага звання. Са сваёй рэзідэнцыі ён марыў утварыць каралеўскі палац, а само мястэчка Белае прабудоваць на рэгулярны план, прычым прадугледжваліся нават корчмы-аўстэрыі для прыездных магнатаў. Сам князь прымаў чыны ўдзел як у планаванні архітэктуры і складанні праграмы роспісаў і скульптур, так і ў распрацоўцы псалмоў і гімнаў, якія павінны былі іграць куранты на вежы ратушы. Ён нават сам збіраўся ездзіць выбіраць мрамур для будаўнічых работ. Цэнтр яго рэзідэнцыі павінен быў упрыгожваць конны помнік самога князя, задуманы ў тыпова барочным стылі. З'яўленне коннага помніка ў праграме невыпадковае. Незалежна ад таго, ці быў праобраз ваенным героем, адпаведна сармацкай ідэалогіі праслаўлялі заўсёды вайсковыя якасці чалавека. Ні князь Радзівіл, ні хто іншы не змог бы ўявіць сабе на польскім троне караля-кніжніка.

Усе гэтыя задумы добра адпавядаюць тагачаснаму разуменню шляхецкай выключнасці. Шыкоўная палацавая рэзідэнцыя з суправаджаючымі яе пабудовамі, на думку князя, адпавядалі толькі такім, як ён, асобам высокага нараджэння, якіх сам Бог выбраў для панавання над іншымі. Безумоўна, рэзідэнцыя прызначалася для правядзення ў ёй урачыстых імпрэзаў. Аднак мары князя не збыліся, ён нават не змог завяршыць справу свайго жыцця, так і не стаўшы каралём.

Вышэйпрыведзены прыклад дае магчымасць убачыць, што нават уяўныя падзеі натхнялі магнатаў на публічныя выступленні таго ці іншага мастацкага і прапагандыскага кшталту, але канкрэтныя вывады аб тым, як праяўлялася шляхецкая ідэалогія, лелей рабіць, аналізуючы тое, што адбылося, а не толькі мроілася. У перыяд Рэнэсансу і барока адбывалася мноства ўрачыстасцей, прысвечаных розным нагодам, якія даюць багаты матэрыял для даследавання. Акрамя афіцыйных каралеўскіх цырымоній, як ужо згадвалася, існавалі таксама, так бы мовіць, "прыватныя". Ва ўсіх гэтых прадстаўленнях была адна асноўная прычына, а менавіта жаданне праславіць чалавека і яго ўчынкi. У той жа час магнацкія ўрачыстасці нярэдка набывалі больш шырокае значэнне. Калі каралеўскія трыумфы праслаўлялі не столькі чалавека, колькі каралеўскі статус, то магнацкія падкрэслівалі ролю асобы, але – асобы, якая насіла пэўнае фамільнае імя. У вачах сармацкага грамадства сярод асноўных каштоўнасцей адной з важнейшых з'яўляецца адданасць сям'і ці, што будзе больш правільным, роду. Гэтыя цырымоніі планаваліся такім чынам, што персанальная, грамадзянская і сацыяльная рэпрэзентацыі аб'ядноўваліся ў іх так, што ўжо нагадвалі шарады са схаваным значэннем.

У эпоху барока сарматызм дасягае піку свайго развіцця, яго ўплывы яскрава відавочныя ва ўсіх праявах матэрыяльнага і культурнага жыцця, і ў гэты ж час сарматызм як ідэалогія, набыўшы вызначаную форму, застывае ў ёй і ўстанаўлівае свае жорсткія рамкі ў сацыяльным і культурным жыцці краіны. У XVII – першай палове XVIII ст. публічныя праявы сарматызму становяцца больш выразнымі. Больш за тое, сармацкія ідэі настолькі ўваходзяць у свядомасць шляхты, што

фактычна кіруюць усімі іх учынкамі, нават калі яны і не задумваюцца аб гэтым. Е. Кавальчык, апавядаючы пра князя Юзафа Аляксандра Ябланоўскага, вядомага мецэната навукі, зазначае, што найгоршай карай для сваіх падданных князь лічыў пазбаўленне іх магчымасці бачыць яго высакароднае аблічча [9, с. 40].

Пышнасцю ў XVIII ст. вызначаюцца як святочныя, так і жалобныя ўрачыстасці. У сваім “Дыярыюшы” князь Міхал Казімір Радзівіл апісвае пахаванне свайго бацькі, якое адбывалася на працягу дзевяці дзён у ліпені 1720 г. [2] Уся цырымонія перавозу цела з Белага у Нясвіж была абстаўлена з найвялікшай помпай. У працэсі цела суправаджалі біскупы, адзін з ксяндзоў зрабіў прамову на латыні, уся сям’я ішла пехатою за цела за межы мястэчка, пасля чаго цела было пастаўлена на воз, а суправаджаючыя паселі ў карэты. Пры ўстанаўленні цела на воз прагучаў трайны салют. Увесь час ад смерці князя ў Белым да прывозу яго цела ў Міры служылі імшы і адпраўлялі вігіліі. У Нясвіжы цела суправаджалі не толькі ваенныя палкі, але і цэхі з узбраеннем і мяшчане таксама са стрэльбамі, манахі розных ордэнаў, біскупы. Цела стаяла на шасціконным возе, і коні, і людзі былі ў аksamітным з золатам убранстве. Родзічы ішлі за возам у парадку строгай субардынацыі. Труну з воза знялі езуіты і самі занеслі ў касцёл, пры гэтым ізноў гучалі салюты, а цэхі ў замку білі з гарматаў. Цікавая акалічнасць: імшы служылі спачатку уніяцкія – базыльяне, а затым каталіцкія – бернардыны і езуіты. Касцёл быў спецыяльна ўбраны, прычым убранства мянялася, Міхал Казімір Радзівіл піша пра ілюмінацыю не толькі ў касцёле, але і ў Нясвіжы. Дзевяць дзён ішлі імшы і гучалі казанні. А затым госці былі запрошаны на абед. “Выехалі мы на абед да Наваградка, дзе трактаваў я шляхту праз цэлы дзень” [2].

Князь Радзівіл дакладна апісвае, што ў які дзень адбывалася, дакладна пералічвае, хто канкрэтна са святароў у які дзень выступаў з прамоваю (і гэты спіс уражвае разнастайнасцю і высокім становішчам гасцей). Можна сказаць, што ў цырымоніі прытрымліваліся традыцыі: гучалі вайсковыя салюты і хвалебныя панегрыкі. Праўда, не абышлося і без праблем: “праміж войскам стаўся тумулт”, калі сталі на начлег, і князю прыйшлося спешна адпраўляцца туды і замірыць удзельнікаў дзесяццю бочкамі віна [2]. Невядома, якая прычына прымусіла ўзбунтавацца войска, але хутчэй за ўсё яна была вельмі трывіяльная – недахоп алкагольных напояў. Сапраўды, шляхецкія ўрачыстасці суправаджаліся актыўным узліваннем.

Пышнасць падобных цырымоній – неад’емная частка культуры барока і сармацкага ўспрыняцця жыцця і смерці. Лічылася, што нашчадкі сарматаў займалі высокае сацыяльнае становішча па праву свайго паходжання, і таму яны дэманстравалі свой высокі ранг усімі даступнымі сродкамі, асабліва ў XVII – першай палове XVIII ст. У пахаваннях нават жалоба станавілася публічным актам.

Гэтыя цырымоніі былі не проста важнымі падзеямі, а рытуаламі, якія мелі сацыяльнае значэнне. Яны вельмі моцна здзіўлялі непадрыхтаванага глядача. Бернард О’Конар пісаў у 1696 годзе: “У польскіх пахаваннях столькі раскошы і пышнасці, што я б хутчэй прыняў іх за трыумфы, а не за пахаванне мёртвых” [3, с. 193]. Гэта было не проста пытанне багацця, пахаванне з пункту гледжання сармацкай ідэалогіі, якая вельмі высока ставіла радаспоўную, было яшчэ адным сродкам праслаўлення асобы і роду.

Ян Пётр Сапега памёр у Маскве ў 1612 годзе, а яго цела, як патрабаваў звычай, было перавезена ў фамільны склеп. Цела Сапегі суправаджалі атрады салдат і святары, ва ўсіх храмах на іх шляху ішлі службы. Пахавальная працэсія ішла вельмі павольна, знешне яна больш нагадвала ваенную кампанію з бівакі і палявымі кухнямі. Але заключная частка была яшчэ больш здзіўляючай. Пахаванне завяршылася багатым сталом і тэатральным прадстаўленнем, на

працягу дзён праходзілі рэлігійныя службы, якія перамяжаліся паляваннем і прыёмамі [3, с. 203]. Гэта быў уражваючы спектакль, накіраваны на тое, каб здзівіць кожнага, каму пашчаслівілася яго ўбачыць.

Пахавальная цырымонія была вельмі складанай і ўключала цэлы шэраг строга арганізаваных дзействаў, якія складалі знакаміты польскі *Pompa funebris*. *Pompa funebris* уключаў некалькі неабходных элементаў. Храм, дзе адбывалася адпяванне, упрыгожваўся адпаведна складанай праграме. Галоўнай тэмай яе была характарыстыка асобы памерлага, яго ці яе паходжання і продкаў, учынкаў самой гэтай асобы. Для гэтага выкарыстоўваліся скульптура, жывапіс, надпісы. Широка выкарыстоўвалася літаратура ў форме панегрыкаў, цытат з антычных аўтараў і Свяшчэннага Пісання. Адною з важнейшых частак афармлення труны быў пахавальны партрэт. Гэта было першае, што бачыў той, хто ўваходзіў у касцёл. Пахавальны партрэты пасля цырымоніі вешалі на сценах капліцы. Іх галоўнай мэтай было захаваць для сям'і і нашчадкаў знешні вобраз чалавека. Такім чынам, пахавальны партрэт адыгрываў надзвычай важную ролю і ў афармленні, і ў самой цырымоніі.

Урачыстасці і святкаванні XVI – XVIII стст. адзначаны моцнымі ўплывамі сармацкіх ідэй. Кожная цырымонія планавалася не толькі для таго, каб адзначыць падзею, але і каб паказаць моц і багацце чалавека. Асабліва важнымі ў вачах шляхты былі ваенныя трыумфы. Вельмі моцнай была тэндэнцыя імітаваць Рым, але любая праграма была напоўнена сармацкімі ўплывамі. Спасылкі на старажытных рымлян былі такімі важнымі для шляхты ВКЛ, таму што яна выводзіла сваё паходжанне ад рымскага князя Палемонта і яго паплечнікаў. Але трэба адзначыць і тое, што сармацкі міф быў бліжэйшы шырокім сляям шляхты і, адпаведна, быў адносна хутка ўспрыняты і даволі лёгка замяніў рымскі. Ідэя агульнага паходжання і роўнасці, якая ляжала ў аснове сармацкай ідэалогіі, здавалася ім больш прывабнай, чым рымская легенда, якая сцвярджала высокае становішча часткі шляхты, а менавіта магнатаў, дзякуючы іх паходжанню ад рымскай арыстакратыі, і, адпаведна, парушала роўнасць і адзінства шляхецкага грамадства.

Публічныя ўрачыстасці таксама былі магчымасцю для шляхты выказаць сваю пазіцыю ў адносінах да тых ці іншых падзей у дзяржаве. Як правіла, праявы сармацкіх памкненняў на публіцы былі знакам адданасці традыцыі і абароны даўно існуючага, справядлівага ў вачах яго прыхільнікаў сацыяльнага і дзяржаўнага парадку.

Кожнае святкаванне мела палітычную напоўненасць. Для ўсёй шляхты Рэчы Паспалітай – а для магнатаў у найвышэйшай ступені – істотным было жаданне прадэманстраваць, што і яны, і кароль належаць да аднаго саслоўя і таму абсалютна роўныя. Усё вышэйадзначанае дазваляе зрабіць вывад, што публічнасць жыцця была неад'емнай часткай сарматызму і што праз выкарыстанне гэтай ідэалогіі шляхта Вялікага княства Літоўскага сцвярджала сваё высокае сацыяльнае паходжанне.

ЛІТАРАТУРА

1. *Kowalczyk, J.* Hieronima Floriana Radziwiłła stosunek do sztuki i artystów / J. Kowalczyk // *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku; pod red. J. Kowalczyka.* – Warszawa, 1995.
2. Дыярыюш князя Міхала Казіміра Радзівіла, ваяводы Віленскага, гетмана вялікага ВКЛ // Спадчына. – 1994. – №№ 4 – 6.
3. *Тананаева, Л.И.* Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко / Л.И. Тананаева. – М., 1979.